

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

ПРАБЪЛГАРСКИТЕ ИМЕНА ОТ МАНАСТИРИТЕ ПРИ
МУРФАТЛАР И РАВНА

Казимир Попконстантинов

Скалният манастир при Мурфатлар (с. Басараб в Северна Добруджа) е открит преди 40 години, но продължава да е предмет на дискусии — кои са строителите на няколкото скални църкви и принадлежащите им килии; кои са авторите на близо 30-те старобългарски надписа, на двата гръцки надписа, на 60-те руноподобни надписа, на близо 800-те рисунки-графити? Въпросите могат да бъдат умножени, но отговорите винаги ще бъдат повече от тях. Защото близо 40 години румънски, български, руски, полски, немски изследователи дават свои интерпретации, някои от които взаимно се изключват¹. Вероятно една от причините за това се крие в неточностите на представените преписи на надписите от този манастир; естествено е, че и предлаганите на тяхна база тълкувания подвеждат както историци, така и лингвисти². Така се достига до локализирането на „остров руссов“ в земите на Северна Добруджа³; до твърдението, че четирите от надписите съдържат преки хронологически указания, въз основа на което се изказва мнението, че манастирът е „възникнал след 970 г. и е битувал до към 1025 г.“⁴ Несъстоятелността на подобни четения, и по-точно липсата на „дати“ в надписите от Мурфатлар, ние доказахме в предишна своя работа⁵. С настоящата статия обръщаме поглед към анализ на действително съдържаща се в надписите информация, а именно данни за антропонимията и топонимията в България през X в.

Един от надписите, носещ такава интересна информация, е връзан върху южната страна на петия стълб, разделящ наоса в нартекса на черква В₄⁶. Надписното поле е с размери 12 x 8 см, а височината на буквите варира между 3 и 8 мм (Табл. I). В редица свои публикации, посветени на манастира, румънски учени обявиха този надпис за надпис на „жупан Георги“⁷. Това тълкувание беше възприето в историографията и послужи за неправилни изводи по отношение на административното деление на тази част от средновековните български земи⁸.

Според Й. Барня надписът гласи:

[Ж]ОУПАН
 П ПМЯЕТЪ ГЕОР
 ГЕ.ЖЦ ТББЕ ТАМ
 МЪ ЕСТЪ ЪКЪ КРЪННЪ П РЪЖЪ
 ТЪ...

Я ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУ
 ТЪБЯ ОБЯСА
 ЕС...АП...Ж

Надписът се състои от 8 непълни реда. В първия ред ясно личат пет от шестте букви — ОУПАН. От началната буква Т се вижда добре вертикалната хаста с ямка в лявата част и късата хоризонтална чертица, ограничена в двата края с по една точка, което ни дава основание да я идентифицираме с Т. Според Й. Барня в началото на думата е връзан знакът Ж, но съпоставим ли го с начертанието на същия знак с Ж и Ж (които са с близка графика) в същия надпис, ще установим, че разликата е повече от очевидна. Следователно тук е изписано ТОУПАН, а не ЖОУПАН⁹.

Началните букви от втория ред са поизтрити от времето, но все пак се четат ПМЯЕТЪ ГЕОР. В началото на надписа и сега има следи от две къси черти, а над тях вдлъбнатина и малко триъгълниче, което се доближава до начертанието на буквата Д. Следва вертикална черта с по една точка встрани, съединена с тънка чертица, а в долната част се проследяват слаби следи от очертаването на петлица. В своето четене Й. Барня вместо буквата ђ неправилно предава в текста П. Подобно е начертанието на ђ в надписа с името ђКОКЪ, връзан върху източната крепостна стена на Преслав¹⁰ и в някои надписи от старобългарския манастир при Равна. Следващата буква е Л с широко отворена долна част, следва Я, чиято долна петлица е като байраче и е отдалечена от горния край на стълбеца, обхващайки горната му половина. Буквата Е е с дъговидна форма, езичето е в очертаването на корпуса на буквата. С тази си особеност буквата Е се доближава до Е в гръцките и старобългарските ръкописи от IX — X в., а също до изписването на Е в редица първобългарски лапидарни паметници. Останалите букви в този ред са четливи — ЛЯЕТЪ ГЕОРЪ. Буквата Ъ в ГЕОРЪ е с триъгълна петлица, както Ъ в няколко старобългарски надписа от Равна. Във факсимилето на Й. Барня този знак е пропуснат. След уточняване графиката на първите букви от текста в този ред предлагаме следното четене: ДЪЛЯЕТЪ ГЕОРЪ.

В началото на третия ред Й. Барня четат ГЕ, но следващият знак за него е останал неясен. Тук стои същият знак, който уточнихме във втория ред — Ъ. Ясно личи вертикална хаста, пресечена в горния си край от къса чертица, а в долния край, вдясно от вертикалния стълбец, личи окръглена петлица. С известна предпазливост би могло да се предложи, че тук е К, но според нас е отбелязан ятовият знак — ђ. Следват ясните очертавания на Ж, Ч с почти квадратна чашка, Р с петлица, пресечена от пентаграма, следва К — с отдалечена от стълбеца дясна част (с Г-образна форма). К с такова начертание срещаме в редица епиграфски паметници от Плиска, Преслав, Равна, а също така и в такива книжовни паметници, като Савина

книга, Архангелско евангелие, Пандектите на Антиоха и др. Над Р и К има титла. След К, неправилно и в двата случая в този ред оприличено от Й. Барня като Т, се четат ББЕ КЯ. Според него текстът в този ред гласи: ГЕ.ЖЦ ТББЕ ТАМ, а всъщност същинският текст е: ГЕЪЖ ЧРКЪБЕ КЯМ. Различията в четенето се дължат на това, че Й. Барня вместо К, което е с по-особено начертание, вижда и четат — Т; вместо яския Ъ знак, той дава Е; вместо К четат Б и отново К оприличава на Т, пропуска след Ч буквата Р, която е останала незабелязана.

В началото на ред 4 се четат НЪН, следва знак с ладиевидно начертание — С и отново ђ знак, с леко изтрита петлица, следва К, ђ с добре запазена заоблена петлица и П, пресечено от пентаграмата. По-нататък надписът е ясен: КРЪННЪН РЪЖЪ. В този ред четем: НЪН СЪ КЪН КРЪННЪН РЪЖЪ.

От петия ред личат само три букви: НЪН, а според Й. Барня: ТЪ...

Шестият ред е сравнително най-добре запазен: Я ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУ, като текстът продължава на седмия ред: ТЪКЯ, неправилно прочетен от Й. Барня като ТЪБЯ. След това има разстояние, в което могат да се вместят 3 — 4 букви, които са изтрити, и следва знак, наподобяващ Г или Б с липсваща долна половина, следва ЯСА. От осмия ред са запазени няколко цели и части от букви: ЕС...АП...ЖУ.

След направените бележки предлагаме следното четене:

ТОУПАН
 ДЪЛЯЕТЪ ГЕОРЪ
 ГЕЪЖ ЧРКЪБЕ КЯМ[Е]
 НЪН СЪКЪН КРЪННЪН РЪЖЪ
 НЪН
 Я ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУ
 ТЪКЯ. [О]БЯ СА
 ЕС...АП...ЖУ

От съдържанието на надписа става ясно, че тук не става въпрос за ЖОУПАНЪ ГЕОРЪП, както се предполагаше досега, а за ТОУПАН, който е построил църква (изсечена в скалата), посветена на св. Георги. Епитетът СКАТ липсва, но подобни случаи срещаме сред имената на светците, чиито имена са отбелязани върху керамични фрагменти от черквата на чъргубия Мостич¹¹, върху стените на манастирския храм в Равна и др.

Палеографските особености на надписа — островърхото начертание отчасти на Я и О, особено на О в последните редове, на Ъ; недокосващите се части на К, графиката на Ж, заоблените петлици на Р, Ъ, Ъ, квадратната форма на Н, П, П ни дават основание да свържем този надпис с лапидарни паметници от Преслав, скалния манастир от X в. при Крепча, от Плиска, манастира при Равна и някои книжовни паметници от първата половина на X в. Трябва да отбележим, че писмото на този надпис стои много близо до писмото на книжовните паметници, което показва, че неговият автор го е познавал и владел добре.

В надписа откриваме лични имена и название на селище, които не са характерни за гръцката и славянската антропонимия и топонимия, традиционна за България през този период. В първия ред стои името ТОУПАН¹²,

което подобно на името от ред 6 **ТЖГАНЪ**, е производно от тюркските имена с основа: **ТУГ-**, **ТУН-**, **ТОУГ-** *Туγαι, Τουγγάται, Τουλαι, Τουγά*¹³. Името **ТЖГАНЪ** според В. Бешевлиев „не само напомня, но трябва да се отъждестви с тюркската дума *toğan*, осм.-турск. *doğan* — „сокол“¹⁴. Струва ни се, че името **ТЖГАНЪ** може да се потърси и сред тюркските собствени имена като *Таγγάν*, което се среща в надпис върху колона от черква в Херсонес: *Ἐτελειώθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Ταγγάν μηνί γυ ἡμέρα Παρασκευῆ ὥρα Σ ἀπό Ἀδάμ ἔτους ΣΤΚΖ*¹⁵ или като имената с основа *Тоууг* или *Тув*, *Туγ*, където *ουv* (*ουγγ*) е предаден на старобългарски чрез **Ж** (подобно на *καμλάνα* — *кжюна*, *δρουγγάρις* — *држгарь*, *σφουγγάριον* — *свжгарь*, *Μουνδράγα* — **МЖНДРАГЯ**, *Μουνητήρος* — **МЖТНМНРЪ**)¹⁶.

Интерес представлява и топонимът **ПОЛОУТЪКЯ**. В своята публикация, посветена на етническата принадлежност на руническите надписи от Мурфатлар, В. Бешевлиев разглежда само част от надписа: **ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУ**, като отбелязва: „В старобългарския надпис на жупан Георги се чете още: **ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУ**, т. е. „тонган от страна“. От лявата страна на надписа е издълбана голяма птица, която е обърната към надписа. Думата **ТЖГАНЪ** се отнася очевидно за тази птица, а това дава право да се приеме, че думата е название на птица“¹⁷. При работата ми на място с паметника установих, че всъщност втората част от думата продължава на следващия ред, където се чете **ТЪКЯ** (видно и в публикации на първоиздателите), от което става ясно, че авторът на надписа е отбелязал **И ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУТЪКЯ**, т. е. Тонган от Полутка. **ПОЛОУТЪКЯ** е топоним, много близък до известното селище Полутеск¹⁸.

Така корекцията на четенето на надписа и особено на антропонимите и топонима води до уточняване на съдържащата се информация. Текстът може да бъде разделен условно на три части. В първата се говори за това, че Тупай (не Тупан, както четат това име някои колеги) е построил черква, изсичайки я в скалата¹⁹, посветена на св. Георги. Необичайно е предадено името **ГЕОРЪГЪКЪ**. Наличието на **Ж** в края на името ни дава основание да изкажем предположението, че авторът на надписа вероятно е искал да предаде формата **ГЕОРЪГНОУ** (вероятно повлиян от гръцкия език?).

В следващата част е отбелязано **КРЪПНЪН РЪЖЪ**, което като че ли стои изолирано от основната част на текста. Дали тук се касае за ръж, използвана при градежа на черквата(?) или пък дарена (?), е трудно да се каже.

В третата част **И ТЖГАНЪ ИЗ ПОЛОУТЪКЯ** почеркът малко се отличава от почерка в горните редове: **И** и **Ъ** са с по-ъгловати очертания, **Г** е с по-удължена водоравка, а на **Т** страничните клинчета се спускат надолу, **О** е с елипсовидна форма. На пръв поглед тези особености биха могли да се отдадат на друга ръка, но съюзът **И** свързва двата текста и подсказва, че надписът е единен.

По своето съдържание надписът може да бъде отнесен към киторските и строителните надписи. Той се отличава от останалите с интересната информация за един от храмовете в този комплекс. От него узнаваме едновременно името на храмовия светия — **ГЕОРЪГН**; на строителя-

китор **ТОУПАИ**, който независимо от това, че се е покръстил, подобно на **ТЖГАНЪ** си е запазил езическото име.

Нещо повече, това интересно наблюдение върху личните имена в Мурфатларските надписи не отразява изолиран случай, а е по-скоро проява на тенденция в антропонимията в България през Х в. Основание за подобно твърдение ни дава част от изключително богатия епиграфски материал от княжеския манастир при Равна, съществувал като значителен книжовен и просветен център през този период²⁰. Множеството мъжки и женски имена, врязани по неговите стени и предимно по стените на църквата, свидетелстват, че той е бил посещаван от поклонници²¹. Сред тях е имало такива, които очевидно са запазили своите езически, прабългарски имена. Някои от тях са изписани самостоятелно: **ИСПОРЪ**, **ЧОТО**, **КЪРТЪ**; други са съчетани с традиционни християнски имена — **ИАКОВЕ**, **ӨЕКЛЯ**, **КОТОКО**, **НАКОВЕ**, **ЛАЗИРОС**, **ӨЕКЛЯ**, **НЕСНФЕ**, **МАТРОНЯ**, **ИАКОВЕ**, **МАТРОНЯ**, **КОТОКО**, **НЕСЛИИ**.

Сред имената, които бихме могли да свържем с прабългарските, се открояват — **ИСПОРЪ**, **КЪРТЪ**, имена известни от писмените извори. За първи път се среща името **ЧОТО**, което откриваме сред фамилията имена от по-ново време (Чотеви). Колкото до името **КОТОКО**, може да се отбележи, че то от фонетична гледна точка стои близо до **КОТОКИИ**, което, както отбелязва В. Златарски, „до днес остава необяснено, защото то се не среща в друг някой извор“²². Според него с името Котокий е отбелязана територия, но коя, все още остава неопределена. Новооткритото име, което се повтаря сред низ от имена, дава основание да изкажем предположението, че по-скоро се касае за антропоним, а не за топоним. За произхода на името **КОТОКИИ** са изказани различни мнения. Според Н. Туницки името е от „тюрко-български“ произход, мнение, оспорено на времето от Шафарик, който се опитва да го обясни с византийската терминология²³.

Твърде интересна е кратката бележка **ПНСЯ СЖЧЖКЯ**. Името **СЖЧЖКЯ** явно е с прабългарски произход, подобно на името **SONDOKE** (**СЖДЪКЯ**) от Чивидалското евангелие²⁴ или **ZUNDUCO** от ръкописа от манастира Св. Петър в Залцбург²⁵.

Личните имена с прабългарски произход, отбелязани по стените на манастирите при Мурфатлар и Равна, подсказват продължителен период на съхраняване на прабългарската антропонимия сред обитателите и посетителите-подвижници, заедно с постепенното усвояване на християнската именна система с библейски произход. Трябва да подчертаем, че анализиранията имена съдържат и редица твърде съществени указания за изследването на развитието на българския език.

Бележки

¹ Barnea, I., V. Bilciurescu. Santierul arheologic Basarabi. — Materiale și cercetări arheologice. B., 1956, p. 541 — 546; Barnea, I. Les monuments rupestres de Basarabi en Dobrudja. — Cahiers archeologiques. Paris, 13, 1962, p. 187 — 208; Idem. Предва-

рителни сведения о каменных памятниках в Басараби (Добруджа). — *Dacia*, VI, 1962, p. 293 — 316; *Idem*. *Christian art in Romania*, vol. 2, Bucharest, 1981, p. 46 — 90; Михаилъ, Г. Старославянские надписи, открытые в с. Басараб (обл. Добруджа). — *Revue roumaine de linguistique*, 9, 1964/2, p. 149 — 169; *Diaconu, P., N. Petre*. *Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi)*. — *Dacia*, 13, 1969, p. 443 — 456; Гълъбов, Ив. Средновековната българска епиграфика през последните 30 години. — *Археология*, XVI, 1975, 4, 15 — 25; Бешевлиев, В. Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. — *Векове*, 1976, 4, 12 — 22; Попконстантинов, К. За надписите с „дата“ от скалния манастир при Мурфатлар. — *Преслав*, 3. С., 1983, 135 — 149; Добрев, Ив. Добруджански надписи. — В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*, 1. С., 1985, 196—198; *Popkonstantinov, K.* *Die Inscriptions des Felsklosters Murfatlar*. — *Die Slawischen Sprachen*, 10, 1985, p. 77 — 106; *Idem*. *Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Bassarab)*. — *Dobrudža*. — *Etudes ethnoculturelles*. S., 1987, p. 115—145; Същият. Епиграфски бележки за Иван, Царсимоновия син. — *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Том трети. В. Търново, 1994, 71—81.

² Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 15.

³ Рыбаков, Б. А. *Киевская Русь и русские княжества*. Москва, 1982, с. 382.

⁴ Михаилъ, Г. Цит. съч., с. 155.

⁵ Попконстантинов, К. За надписите с „дата“..., с. 136.

⁶ С манастирския комплекс и богатия епиграфски материал и рисунки, с подробната документация имах възможност да се запозная на място през 1979/1980 г. благодарение на любезността на П. Дякону и В. Билчуреску, на които още веднъж изказвам своята благодарност.

⁷ *Barnea, I., St. Stefanescu*. *Din istoria Dobrogei*, vol. III. Bucuresti, 1971, p. 114.

⁸ Мнозина български историци, подведени от погрешното четене на Й. Барня, също го обявиха за надпис на жупан Георги и го използваха за своите научни постановки. Вж.: Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — *ИПр.*, 1968, 6, с. 41 сл.; Божилов, Ив. Надписът на жупан Димитър от 943 г. — *Известия на окръжен исторически музей и Българско историческо дружество*. Толбухин, 1, 1973, 37 — 58; Бешевлиев, В. Етническата принадлежност..., с. 17.

⁹ Атанасов, Г. Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар. — *Приноси към българската археология*, I. С., 1992, с. 83.

¹⁰ Попконстантинов, К. Два старобългарски надписа от Преслав. — *Векове*, 1980, 4, с. 30.

¹¹ Иванова, В. Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал. — В: *Надписът на чъргубиля Мостич*. С., 1955, с. 89.

¹² Атанасов, Г. Цит. съч., с. 83. Тук, странно защо, Г. Атанасов отбелязва: „Именно в V_4 е разчетен кирилски надпис на висш държавен администратор в Първото българско царство, който според Й. Барня е жупан Георги, а според К. Попконстантинов е анонимен тоупан (старобългарска титла от тюркски произход) от Плиска (подчертаното е от мен, за да обърна внимание на читателя и на самия Г. Атанасов, че подобно нещо не съм отбелязал в нито едно мое изследване, посветено на епиграфските паметници от Мурфатлар). Странно откъде е почерпил това приписвано ми четене и интерпретиране на този надпис? И други български

историци, повлияни от съвременния български, четат името като „тупан“, а не както си е изписано на старобългарски в надписа, **ТОУПАН**. Ще допълня, че в същата статия Г. Атанасов неправилно е разчел някои думи в надписите от Мурфатлар, което го е довело до погрешния извод, че тук са пребивавали поклонниците **СИМО** (всъщност показателното местоимение **СИМО** е изтълкувано като лично име **СИМО**), а името **ДАМНИАНЪ** липсва (под надписа с името на **ИНИАНЪ ПОПЪ** е отбелязано името **ДАМНИАНЪ**, неправилно свързан с патриарх Дамян).

¹³ *Moravcsik, G.* *Byzantinoturcika*, II. Berlin, 1958, p. 297; *Mikkola, J.* In: *Archiv für slawische Philologie* 41, 1927, p. 159; Айдаров, Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата, 1971, с. 363; *Древнетюркский словарь*. Ленинград, 1969, 571, 586.

¹⁴ Бешевлиев, В. Етническата принадлежност..., с. 17.

¹⁵ Латышев, В. В. Сборник древнегреческих надписей христианских времен из южной России. СПб., 1896, 82—84, № 75. Според В. Г. Василевский името е от тюркско-хазарски произход.

¹⁶ По-подробно вж.: Москов, М. Българо-тюркски езикови контакти. (Езикови остатъци, състояние, проблеми). — В: *Съпоставително езикознание*, VI. С., 1981, 3 — 5, с. 91 сл.

¹⁷ Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 17.

¹⁸ Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. — *ИВАД*, XV, 1964, с. 105.

¹⁹ Във всички скални черкви, килии и гробници има следи от изкуствено доразширяване на естествените пещери.

²⁰ Попконстантинов, К. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. — *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов*. С., 1984, с. 231—235; Същият. *Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при Равна, Провадийско*. — *ИНМВ*, XX, 1984, 65 — 83. Георгиев, П. Манастирската църква при Равна, Провадийско. — *ИНМВ*, 21 (36), 1985, с. 71. Попконстантинов, К. Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при Равна. — *Археология*, 1, 1986. Георгиев, П. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследнието при цар Симеон (893 — 927). — *ИПр*, 8 — 9, 1992, с. 16.

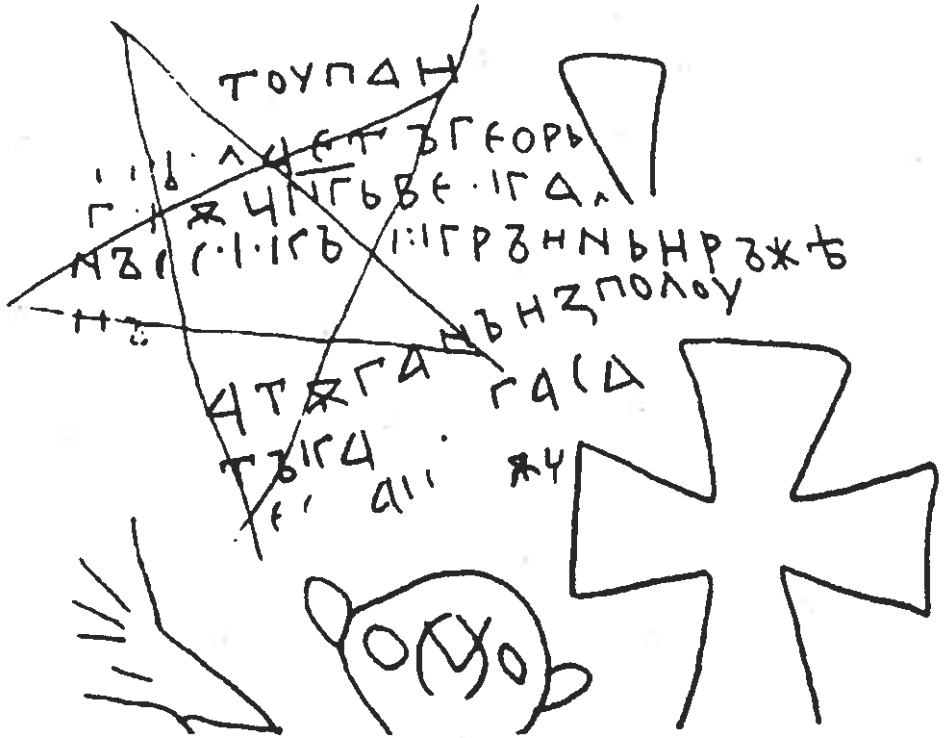
²¹ Попконстантинов, К. Разпространение на старобългарската писменост в средновековна България (по епиграфски данни). — *Старобългарска литература*. 17, 1985, с. 35; Костова, Р. Център и периферия в Равненския манастир. — В: *Светогорска обител Зограф*, II. С., 1996 (под печат); Същата. Една хипотеза за поклонничеството в България през X век. — В настоящия том пети от изданието „Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали“, pass.

²² Златарски, В. Цит. съч., с. 232.

²³ Пак там, бел. 69.

²⁴ Иванов, Й. Българските имена в Чивидалското евангелие. — В: *Сборник в чест на проф. Л. Милетич*. С., 1933, с. 626.

²⁵ Попконстантинов, К. Българските имена в „*Liber Confraternitatum Vetustior*“ от манастира „Св. Петър“ в Залцбург. — В: *ГСУ „Климент Охридски“ Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*. С., 1987/1, с. 127.

Надпис на Топан от манастира при Мурфатлар.